
Rukopisné modlitební knihy z knihovny Státního zámku Litomyšl a jejich výtvarná výzdoba

Vít Večeře, Univerzita Karlova, Katolická teologická fakulta

Ondřej Vobejda, Národní památkový ústav, Státní zámek Litomyšl

KLÍČOVÁ SLOVA

rukopisné modlitby – rukopisná modlitební kniha – knižní ilustrace – kresba – kolorovaná kresba –
zámecká knihovna – Litomyšl – zámek Litomyšl

KEY WORDS

hand-written prayers – manuscripts of prayer book – book illustration – drawing –
coloured drawing – the chateau library – Litomyšl – the Chateau of Litomyšl

PRAYER BOOKS MANUSCRIPTS FROM THE LIBRARY OF THE STATE CHATEAU OF LITOMYŠL AND THEIR ARTISTIC DECORATION

The contribution focuses on the distinctive phenomenon of the second half of the 18th and the first two thirds of the 19th centuries – manuscripts of prayer books. It chiefly presents their decoration and the types of the decoration, ranging from calligraphy, original illustrations by the author to the bookbinding. The article demonstrates the phenomena using ten manuscripts of prayers, stored in the library of the State Chateau of Litomyšl, as examples; as a result, the new discoveries contribute to the existing knowledge of the collection that might not be very extensive but rather remarkable.

1 | Anežka Šimková et al., *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století*, Olomouc 2009, s. 7.

2 | Srov. mh [Markéta Holubová], heslo modlitební knížky, in: Stanislav Brouček – Richard Jeřábek (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezka*, 2. svazek, s. 576.

3 | Srov. Anna Menclová, *Fenomén evangelických rukopisných modlitebních knih z 19. století* (diplomní práce), Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, Hradec Králové 2016, s. 10.

4 | Jaromír Linda et al., *Repertorium rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách*, Praha, 2003–2007.

Rukopisné modlitební knihy a pozornost, která se jim (ne)dostává

Mezi rukopisnou produkcí 18. a 19. století nacházíme skupinu pozapomenutých a dosud nepříliš doceněných knih – psané (resp. opisované) knížky modliteb určené pro nejširší lidové vrstvy. Jejich autory byli velmi často venkovští učitelé, jimž případně mohli pomáhat zruční řemeslníci nebo úředníci s provedením výtvarné výzdoby knihy. Jak píše Anežka Šimková, staly se tyto knížky „součástí životního stylu a kultury lidového, venkovského prostředí.“¹¹ Zároveň se jednalo o pravidelnou a systematickou (tedy nikoli sporadickou) tvorbu typickou především pro území Čech a Moravy.

Těžiště největšího rozmachu tohoto druhu náboženské literatury spočívá přibližně mezi lety 1750–1850 a je v lidovém prostředí jakýmsi prodloužením barokní epochy, podobně jako je určitým anachronismem tzv. selské baroko v architektuře našeho venkova. Písaři vytvářeli modlitební knihy buď na zakázku, zpravidla u příležitosti významných životních jubileí, nebo do zásoby jako žádaný artikl prodávaný na jarmarcích. S bohatší a kvalitnější výtvarnou výzdobou pochopitelně rostla i jejich cena. Zároveň pro tento druh zboží platilo, že se knihy prodávaly většinou nevázané a vazba byla majiteli pořizována až dodatečně. Často pak šlo o vazby usňové nebo nákladně provedené se sametovým pokryvem, aplikací kostěných nebo skleněných součástí, případně zhotovené z tepaných měděných či mosazných plechů.¹²

Čím však rukopisné modlitby zaujmou na první pohled, je jejich výtvarná výzdoba, která se soustřeďuje především na provedení titulní strany, kaligrafických ozdůbek, ale i větších ilustrací často s repetitivním charakterem, jak bude řečeno později.

V dané době, kdy světem vládnul většinou monochromní knihtisk (jen sporadicky vyvedený soutiskem dvoubarevně), představovala pestrobarevná florální, ornamentální, figurální i geometrická výzdoba ručně psaných modlitebních knih vítanou změnu a pastvu pro oko čtenáře. A není náhodou, že se první badatelé na přelomu 19. a 20. století zaměřovali především na výtvarné provedení těchto knih.¹³

Rukopisným knihám modliteb z 18. a 19. století se zatím nedostalo zdaleka takové pozornosti jako starším kodexům středověkým. Je to na jednu stranu zcela pochopitelné, neboť produkty lidové tvorby nemožnou konkurovat „profesionálním“ dílům klášterních skriptorií, v jejichž prospěch navíc hraje velkou roli i podstatně větší stáří knihy. Na druhou stranu představují novověké psané modlitby svébytný druh literatury a právem si i ony pro svůj specifický charakter zasluhují náležitou pozornost. Tento požadavek je o to více aktuální, vezmeme-li v potaz, že právě kniha modliteb je nejčastějším typem rukopisu uvedeným v *Repertoriu rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách*.¹⁴

Na psané modlitební knihy bylo až dosud pohlíženo povětšinou prizmatem etnologie a folkloristiky. Ze starších autorů se tématu rukopisných modlitebních knih, potažmo jejich výtvarné výzdobě, věnuje okrajově např.

Karel Šourek v knize *Lidové umění v Čechách a na Moravě* z r. 1942¹⁵ nebo Jitka Staňková v knize *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska*. Kromě toho je třeba zmínit, že zejm. na přelomu 19. a 20. století se tyto knihy těšily pozornosti národopisného periodika *Český lid*, kde byla na toto téma publikována řada článků.¹⁶

Poněkud aktuálnější poznatky k danému tématu nacházíme v knize kolektivu autorů pod vedením Anežky Šimkové s poetickým názvem *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století*, v níž je problematice výtvarné výzdoby – a především ilustrací – těchto knížek věnována samostatná kapitola z pera Pavla Černého.¹⁷ Dalšími autory, kteří se tématu věnují, jsou kupř. Alena Fiedlerová¹⁸ nebo Lenka Horáková.¹⁹ Z let nedávno minulých musíme zmínit ještě dvě zdařilé práce Anny Menclové vzniklé na půdě Univerzity Hradec Králové. Tou první je bakalářská práce *Rukopisné katolické modlitební knihy z 19. století uložené v Muzeu východních Čech v Hradci Králové*,¹⁰ druhou pak diplomová práce *Fenomén evangelických rukopisných modlitebních knih z 19. století*.¹¹ Vzhledem ke zjevně katolické provenienci námi zkoumaných knih je však relevantnější především první z nich.

Psané modlitby z litomyšlské zámecké knihovny

Knihovně Státního zámku Litomyšl se dostalo bližší pozornosti teprve v letech 2016–2020, a to v rámci závěrečných prací jednoho z autorů příspěvku.¹² Ty se však zprvu soustředily jen na staré tisky (2016–2017), teprve později se zájmu začaly těšit zbývající neperiodické tisky a až v závěru se konečně dostalo také na třináct zde uložených rukopisů. Mezi ně patří i deset knih rukopisných modliteb, jimiž se tato studie blíže zabývá.

Kromě pořízení jejich soupisu byly v r. 2020 zámecké rukopisy zhruba popsány z hlediska vnitřních i vnějších znaků. Vedle analýzy tematické, jazykové či chronologické byla pozornost věnována také vazbám a jevům s nimi spojeným (mj. zušlechtěným papírům), zhodnocení fyzického stavu, provenienčním záznamům (přípisům či otiskům razítek majitelů, dedikacím atd.) a byl nabídnut rovněž velmi stručný vhled do výtvarné výzdoby knih a její typologie. Jedním z výstupů práce byl zmíněný soupis rukopisů, jehož součástí byla i rámcová informace o výtvarné výzdobě.

Téhož roku bylo dosaženo také uspokojivých výsledků v oblasti dějin knihovního fondu, v podstatě nesourodého konglomerátu knih nejrůznějších původců, který vznikl činností (a naštěstí pro knihovnu můžeme zároveň říci i určitou nečinností) státních úřadů ve druhé polovině 20. století. Zámecké tisky se pak dočkaly hlubší pozornosti v loňském roce, kdy se článek jednoho z autorů publikovaný v tomto periodiku podrobněji zaměřil na jejich fyzický stav, vazby a zušlechtěné papíry.¹³ K litomyšlské zámecké knihovně – potažmo k jejímu skromnému fondu rukopisů – není tedy vyjma prací jednoho z autorů k dispozici žádná literatura.

5 | Karel Šourek, *Lidové umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1942, s. 139–144.

6 | S odkazem na diplomovou práci Anny Menclové – Menclová, *Fenomén* (pozn. 3), s. 10 – zmiňme např. příspěvek Václav Smutný, *Modlitby lidové, Český lid* II, 1893, s. 584–588, Jan Matějka, *Malované modlitební knihy z XVIII. a ze začátku XIX. století, Český lid* III, 1893, s. 1–5, František Racek, *O malovaných modlitebních knihách jihočeských, Český lid* X, 1901, s. 26–30 a mnoho dalších.

7 | Šimková et al. (pozn. 1), s. 39–46.

8 | Alena Fiedlerová, *Lidové rukopisné modlitební knihy raného novověku, Český lid* IV, 2013, s. 385–408.

9 | Lenka Horáková, *Rukou psaná katolická modlitební kniha v 18. a první polovině 19. století, Východočeské listy* XXVI, 2009, s. 179–187; Lenka Horáková, *Vývoj novověkých rukopisně tradovaných modlitebních knih na území jižní Moravy*, Brno 2010.

10 | Anna Menclová, *Rukopisné katolické modlitební knihy z 19. století uložené v Muzeu východních Čech v Hradci Králové – kodikologický, obsahový, ikonografický a tabulkový rozbor* (bakalářská práce), Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, Hradec Králové 2015, o výtvarné výzdobě zejm. na s. 70–92.

11 | Menclová, *Fenomén* (pozn. 3), o výtvarné výzdobě zejm. na s. 32–37.

12 | Vít Večeře, *Knihovna Státního zámku Litomyšl: Historie, současnost a budoucnost knihovního fondu, analýza a katalogizace starých tisků* (bakalářská práce), Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha 2017; Idem, *Knihovna Státního zámku Litomyšl. Dějiny knihovního fondu, analýza a katalogizace jeho největší části* (diplomní práce), Univerzita Karlova, Katolická teologická fakulta, Praha 2020, s. 23–29.

13 | Vít Večeře, *Tisky v knihovně Státního zámku Litomyšl. Jejich stav, vazby a zušlechtěné papíry, e-Monumentica* VII, 2019, č. 2, s. 65–80.

14 | Jde o sign. ZK L 03001_PEC, ZK L 03002_PEC a ZK L 03013_PEC.

15 | Srov. Šímková et al. (pozn. 1), s. 42–43.

Rukopisy a jejich výtvarná výzdoba se však až doposud nedočkaly bližšího zkoumání. Předložená studie si klade za cíl tento deficit odstranit, byť je třeba upozornit, že se věnuje pouze určitému tematickému výseku zámeckých rukopisů, totiž psaným modlitebním knihám. Zbýlé tři rukopisy (česky psané náboženské písně z konce 17. století, česky psaný herbář z 18. století a scénář divadelní hry *Mlynář a jeho dítě* hrané divadelními ochotníky v Pecce ve 2. pol. 19. století) na hlubší studium, dojde-li k němu, teprve čekají.^[14]

Předmětem našeho aktuálního zájmu je tedy deset následujících rukopisných knih (hvězdičkou označeny tituly obsahující výtvarnou výzdobu): *Kurz und gut Catholisches Meß-Büchlein** (2. pol. 18. stol., sign. ZK L 03003_PEC), česky psané modlitby a litanie (2. pol. 18. stol., sign. ZK L 03004_PEC), česky psané modlitby* (2. pol. 18. stol., sign. ZK L 03005_PEC), česky psaná náboženská rozjímání (1779, sign. ZK L 03006_PEC), *Tägliche Andachts ubungen** (1756, sign. ZK L 03007_PEC), *Andacht zur Verehrung der Jesu Christi* (1825, ZK L 03008_PEC), *Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování** (1. pol. 19. stol., sign. ZK L 03009_PEC), *Eifferige Hertzens- Ausschüttung Vor Got** (1812, sign. ZK L 03010_PEC), *Gott ist die reinste Liebe** (1826, sign. ZK L 03011_PEC) a *Křestanské katolické Modlitby** (1862, sign. ZK L 03012_PEC).

Výzdoba psaných modliteb jako zahrada v plném květu

Výtvarná výzdoba rukopisných modliteb sehrávala velmi důležitou roli. Zvyšovala totiž jak hodnotu knihy, tak její atraktivitu a kromě toho často nesla i symbolický význam. Navíc, jak bylo již nastíněno, měly v době dominujícího knihtisku charakterizovaného většinou pouze černou (ve významně menším měřítku pak černo-červenou) barevností schopnost upoutat pozornost čtenáře svou bohatou barevnou škálou. Ta se uplatňovala nejen v případě grafického zvýraznění nadpisů, iniciál nebo rámečků, ale i na krásně malovaných titulních listech či rozměrnějších ilustracích. Dokládá to mj. mnoho desítek rukopisných modlitebních knih v českých muzejních sbírkách, z nichž jmenujme alespoň významnou sbírku Jana Poše uloženou nyní v Muzeu umění Olomouc nebo sbírku rukopisných modlitebních knih Muzea východních Čech v Hradci Králové.

Obecně lze říci, že ve výzdobě rukopisných modliteb převažují nenáročné vegetabilní formy nebo jednoduchá ornamentika, zatímco figurální kompozice a ilustrace větších rozměrů jsou spíše jevem řidším, přesto ne zcela neobvyklým. Je v nich přitom patrná inspirace ve „vysokém umění“, zejm. v grafikách coby ilustracích tištěné náboženské literatury. Typické a snad i logické je samozřejmě jisté zjednodušení oproti předloze a v závislosti na umu a zkušenostech autora rovněž více či méně čitelné diletantství v důsledku absence profesionálního školení.^[15] Tento jev můžeme ostatně dobře ilustrovat i na jednom konkrétním příkladu z litomyšlské zámecké knihovny. Je jím titulní list opisu německé modlitební knihy Karla von Eckartshausena *Gott ist die reinste Liebe*. Autor rukopisu se zde nechal originálem s rytým titulním listem inspi-

rovat velmi zřetelně. Titul ve zkráceném znění je rámován stylizovaným edikulovým útvarem s trojúhelným frontonem. Stejně jako v případě originálu se na kresbě nachází pod kladím dvakrát prohnutý feston z listů sepnutý uprostřed sponou, v níž je rovněž dobře čitelná inspirace originálem. Oproti předloze pozorujeme u kresby výrazné zjednodušení ve zkreslení proporcí frontonu, absenci oválné ilustrační viněty a obdélného prostoru s tiskařským impresem ve spodní části. V barevnosti zůstal autor v podstatě věrný originální monochromní rytině a kresbu až na několik málo detailů ponechal nekolorovanou [Obr. 1 a 2].^[16]



Obr. 1 a 2 Titulní list rukopisných modliteb *Gott ist die reinste Liebe* (sign. ZK L 03011_PEC) a titulní list stejnojmenné tištěné předlohy z r. 1821 (rytina J. Berký). Foto: Vít Večeře a Google Books^[17]

Zatímco v našem případě je sice inspirace grafickou předlohou zřejmá, ovšem za výrazného zjednodušení celkové koncepce, setkáme se u psaných modliteb z jiných sbírek s daleko pečlivějším lpěním na originálu, jak mohou ilustrovat některé exempláře ze sbírky Muzea umění Olomouc.^[18] Ve zcela výjimečných (a v jistém slova smyslu i extrémních) případech pak můžeme spatřit z originálu převzatou, stínováním naznačenou fazetu coby viditelný okraj měděné matrice vzniklý otlakem v tiskařském lisu.

Některé méně okázalé rukopisné modlitební knihy k barevnému provedení nedospěly vůbec, a tak bývá jejich výtvarná výzdoba provedena více či méně zručnou rukou kaligrafickou. V takovém případě plnilo estetickou funkci v modlitební knize nejen krasopisné písmo, ale také kresby inkoustem v podobě linek, rámečků, geometrických objektů, vlnovek apod. Takto nenáročnou výzdobou jsou v knihovně SZ Litomyšl opatřeny např. německy psaná kniha *Tägliche Andachts ubungen* z r. 1756,^[19] *Kurz und gut Catholisches Meß-Büchlein* patrně z 2. poloviny 18. století^[20] nebo českojazyčné *Křestanské katolické Modlitby* z r. 1862.^[21] Na pomezí

16 | Sign. ZK L 03011_PEC. Kolorovány modře, červeně, zeleně a žlutě jsou tři spony festonu a několik kaligrafických detailů.

17 | Gott ist die reinste Liebe, Google Books, <https://books.google.cz/books?id=yExdAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false>, vyhledáno 12. 5. 2022.

18 | Např. snad vůbec nejkrásněji zdobená modlitební kniha ze sbírek Muzea umění Olomouc, *Duchovní Růžová Zahradka s mnohými modlitbami ozdobená a okrášlená* (XXIII) z r. 1816.

19 | Sign. ZK L 03007_PEC.

20 | Sign. ZK L 03003_PEC.

21 | Sign. ZK L 03012_PEC.

22 | *Hortulus animae: Zahrádka duše*, Praha 1629, cit. podle: Šimková et al. (pozn. 1), s. 59. Tématu vývoje modlitební knihy od pozdního středověku do období baroka se podrobněji věnuje Jan Kvapil, *Ze zahrádky do zahrady aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu*. Utváření modlitební knihy barokního typu, Ústí nad Labem 2001.

23 | Srov. Šimková et al. (pozn. 1), s. 62.



Obr. 3–5 Ukázky kaligrafické výzdoby rukopisných modliteb (zleva ZK L 03012_PEC, ZK L 03007_PEC, ZK L 03003_PEC). Foto: Vít Večeře

kaligrafické výzdoby a typické výtvarné výzdoby ve formě stylizované architektury pak stojí např. kreslené koncovky v podobě říms, v našem případě však nejjednodušších tvarů, dosahující zcela průměrné kresebné kvality bez kolorace a postrádající na římse položené předměty. V této bohatší variantě (vč. stafáže v podobě různých květín či jiných objektů) jsou přitom architektonické římsy v psaných modlitebních knihách jinak poměrně běžné.

Zcela svébytnou roli u modlitebních knih sehrává výzdoba květinová. Téma květín – či obecněji zahrady – je s modlitební knihou spojeno přinejmenším od pozdního středověku, kdy byl v r. 1498 ve Štrasburku vydán titul *Hortulus Animae* (*Zahrádka duše*). Raně novověcí, zejm. barokní autoři pak své modlitební knihy ověnčili názvy jako *Štěpná zahrada*, *Myrhová zahrádka*, *Květná kytka z vonného koření* nebo *Pomněnky*. Baroko, které útočilo na všechny smysly člověka, s hravou obrazností přirovnalo modlitební knihu k zahradě a jednotlivé modlitby ke květinám. V modlitební knize, „jakožto v nějaké rozkošné zahradě, velmi krásní, milostní a vonní kvítkové se nacházejí, totižto rozličné modlitby [...]“²²¹

V případě ručně psaných modliteb nezůstalo pouze u barokních metafor. Květiny naplno pronikly do výtvarné výzdoby knih, částečně snad pro vnitřní spojitost s výše zmíněným přirovnáním modliteb ke kvítkům, částečně však zřejmě i proto, že vegetabilní motivy jsou relativně nenáročné na zhotovení i pro neškoleného autora. Nadto svou roli jistě sehrával i fakt, že většinovým konzumentem tohoto druhu literatury byly ženy, které květinová tematika – ať již v podobě metaforických titulů nebo přímého vizuálního zprostředkování – přece jen přitahovala více než muž. ^[23] A tak na výtvarnou výzdobu v podobě květín narazíme ve větších či menších míře téměř v každé modlitební knize, kde florální motivy sehrávají jak roli symbolickou, tak roli estetickou. Je přitom vždy otázka, který aspekt v tom kterém případě převládá. A v případě

významu flory v modlitebních knihách vstupuje do hry ještě ustálený symbolický význam každé jednotlivé květiny, jehož znalost autorem výzdoby můžeme opět pouze předpokládat, nikoli spolehlivě dokázat. I když totiž daná květina mohla být namalovaná do modlitební knihy s určitým symbolickým významem, dalším opisováním knihy a (třeba jen volným) opakováním výzdoby o něj mohla přijít a její funkce se pak omezila na čistě estetickou.

V každém případě se nám na stránkách rukopisných modlitebních knih otevírá skutečně bohatě kvetoucí zahrádka nabízející pastvu pro oko i mysl čtenáře. V rukopisných modlitbách uložených na SZ v Litomyšli se s květinami jakožto součástí výtvarné výzdoby knihy setkáme u tří exemplářů^[24] z deseti. Zobrazení květín, stojících buď volně, nebo jako součást iniciál jednotlivých kapitol, hříbí barvami, které nám mnohdy napomáhají určit konkrétní botanický druh. Někdy jsme schopni květinu přesně identifikovat, jindy je to možné jen s jistou dávkou fantazie. A leckdy použité barvy napovědí, že uzdu své fantazii popustil sám autor.^[25] Přesto můžeme uvést několik konkrétních druhů květín, které nám autoři na stránkách psaných modliteb ze zámecké knihovny vědomě zanechali.

Snad nejčastěji zobrazovanou květinou je růže. Pro svou ušlechtilost získala několik symbolických významů. Bývá spojována s Pannou Marií, která je sama růží bez trnů – bez hříchů.^[26] Není bez zajímavosti, že i tradiční rozšířená modlitba růžence obsahuje ve svém jméně odkaz na růži. Různé barvy růže pak mohou nést samostatný význam – červená odkazuje na krev Spasitelovu prolitou na vykoupení hříchů, a jako taková tedy odkazuje i k utrpení.^[27] Bílá růže značí čistotu nebo neporušenost, a odkazuje tedy opět k Panně Marii, uchovávajíc si své neporušené panenství.^[28] Motiv růže je mezi ilustracemi psaných modliteb litomyšlského zámku zastoupen hojně např. v česky psaných modlitbách z 2. pol. 18. stol.,^[29] kde kresby kolorované vodovými barvami zachycují jak volně umístěné růže s listy, tak bohatě kvetoucí růže v květináči. Volně umístěné rozvité i nerozvitě růže nalezneme i v titulu *Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování* z 1. pol. 19. stol.^[30] [Obr. 6, 7]



24 | Jde o českojazyčnou knihu *Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování* z 1. pol. 19. stol. (sign. ZK L 03009_PEC), *Eiffrige Hertzens- Ausschüttung Vor Gott* z r. 1812 (sign. ZK L 03010_PEC) a česky psané modlitby z 2. pol. 18. stol. (sign. ZK L 03005_PEC).

25 | K motivům květín v modlitebních knížkách se blíže vyjadřuje Menclová, *Fenomén* (pozn. 3), s. 32–33. K symbolice květinových motivů (byť nahližených především prizmatem jejich použití v liturgickém prostředí) nalezneme výbornou monografii Radka Martinka: *Radek Martinek, Květy trpělivosti, Květinové motivy v liturgickém umění a jejich symbolický význam*, Olomouc 2021.

26 | James Hall, *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*, Praha 1991, s. 390–391.

27 | Srov. Jan Royt, *Slovník biblické ikonografie*, Praha 2013, s. 206.

28 | Hall (pozn. 26), s. 390–391.

29 | Sign. ZK L 03005_PEC.

30 | Sign. ZK L 03009_PEC.

Obr. 6, 7 Ilustrace zachycující růže; (1) koncovka v podobě bohatě kvetoucích růží v květináči, kresba černým inkoustem kolorovaná vodovými barvami (česky psané modlitby z 2. pol. 18. stol., sign. ZK L 03005_PEC); (2) nerozvitě růže a kolorovaná iniciála s incipitem modlitby, kresba černým a červeným inkoustem kolorovaná vodovými barvami (*Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování*, sign. ZK L 03009_PEC). Foto: Vít Večeře

31 | Menclová, *Fenomén* (pozn. 3), s. 33.

32 | Sign. ZK L 03009_PEC.

33 | Lucia Impelluso, *Nature and its Symbols*, Los Angeles 2004, s. 104.

34 | Viz Royt (pozn. 27), s. 206. Na tomto místě připomeňme, že psané modlitební knížky bývaly oblíbeným dárkem ženicha nevěstě, a karafiát coby svatební symbol by tedy mohl odkazovat právě k této skutečnosti. – srov. Brouček – Jeřábek (pozn. 2), s. 576.

35 | Martinek (pozn. 25), s. 118.

36 | K symbolickým významům granátového jablka Hall (pozn. 26), s. 147, k symbolickým významům ostatních rostlin např. Royt (pozn. 27), 205–207.

Mezi dalšími květinami můžeme s jistotou rozeznat také pomněnky, jejichž význam je snad jakousi slovní hříčkou související s jejich názvem. Mají čtenáře upomínat na Boha a povzbuzovat jej k modlitbě, kdykoli tuto květinu na stranách modlitební knížce uvidí. Výjimkou nejsou v litomyšlských zámeckých modlitebních knihách ani tulipány, většinou s červeno-žlutou barevností květů [Obr. 8]. Jejich symbolický význam se pojí s pomíjivostí pozemských věcí a marností.¹³¹ Na jedné ilustraci českých modliteb *Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování*¹³² se setkáme také s květinou, která by mohla být buď chrpou, nebo karafiátem [Obr. 9]. Význam chrpy dobře zapadá do charakteru modlitební knihy – pojí se totiž s nadějí.¹³³ Naopak karafiát má souvislost se svatebním tématem,¹³⁴ případně s Kristovým utrpením, jelikož jeho členitý květ mohl připomínat hřebík (jeden ze symbolů Kristova umučení). V neposlední řadě je karafiát jako „slzičky Panny Marie“, jak býval jeden jeho druh lidově označován, spojen opět s mariánskou symbolikou.¹³⁵ Z dalších rostlin objevujících se ve výtvarné výzdobě našich knih jmenujme pouze heslovitě: granátové jablko (symbol vzkříšení a spásy), orlíček (mj. symbol Ducha svatého) lilie (značí čistotu a je zároveň opět jedním z mariánských symbolů) a některé další.¹³⁶



Obr. 8, 9 Květinové motivy v ilustracích na počátcích jednotlivých kapitol knihy *Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování* (sign. ZK L 03009_PEC); (1) červené, žluté a modré tulipány; (2) dvě modré a jedna červená chrpa (případně karafiát). Foto: Vít Večeře

Bylo by však pochopitelně naprosto mylné domnívat se, že květinový dekor není alespoň na okamžik vystřídán ilustracemi s jiným námětem. Příkladem jsou následující dvě psané knihy modliteb z litomyšlské zámecké knihovny. Patrně vůbec nejkrásnější a výtvarně nejzdařilejší výzdobou je vybavena německy psaná modlitební kniha *Eifferige Hertzens- Ausschüttung Vor Gott* z r. 1812. Hned titulní list zaujme bohatým vegetabilním dekorem, jímž je výtvarně dořešeno jinak prosté orámování stránky. Zřetelně zde rozeznáme pomněnky, růžové kvítky nebo šípky [Obr. 10]. Kromě rostlinných motivů nacházíme na dvou místech v knize rovněž ilustrace s vyobrazením srdce. V prvním případě se jedná o dvě planoucí červená srdce coby symbol křesťanské lásky

doplněné o zavěšený květinový věnec se stuhou vínové barvy [Obr. 11]. Druhé vyobrazení zachycuje červené srdce, z něhož vyrůstá rostlina. To může značit křesťanskou víru a zbožnost.¹³⁷ Zde je však srdce jako pouhý doplněk kolorovaného monogramu IHS doplněného o věnec z lístků a šípků [Obr. 12].

Několik dalších rozměrných ilustrací nacházíme v defektně dochovaných česky psaných modlitbách z 2. pol. 18. století. U této rukopisné knihy je zajímavá určitá ambivalence mezi velmi zručně a kvalitně pojednanými kaligrafickými (částečně kolorovanými) nadpisy jednotlivých částí a poměrně naivním a neumělým provedením ilustrací. Vede nás to tedy k názoru, že písař a ilustrátor knihy patrně nebyla jedna a táž osoba, což ostatně byla běžná praxe, jak již zaznělo výše. Na stránkách této knihy nacházíme dvě celostránkové ilustrace zhotovené na první pohled nezkušeným autorem. První z nich zobrazuje kalvarijský kříž bez korpusu, druhá postavu blíže neurčené ženy stojící (?) v prostoru mezi abstraktně pojatou stafáží v podobě mnoha barevných pásů kolorovaných poměrně širokou škálou barev od červené přes žlutou, hnědou, zelenou až po modrou [Obr. 13]. V obou případech jde o kresby inkoustem kolorované vodovými barvami. Stejnou technikou je v témže

37 | Srov. Menclová, *Fenomén* (pozn. 3), s. 34.



Obr. 10, 11, 12 Výtvarná výzdoba knížky *Eifferige Hertzens- Ausschüttung* (sign. ZK L 03010_PEC); (1) titulní strana; (2) koncovka v podobě monogramu IHS doplněného o vegetabilní dekor; (3) ilustrace zachycující dvě planoucí srdce doplněné rostlinným věncem se stuhou. Foto: Vít Večeře

39 | Za méně pravděpodobnou považujeme domněnku, že jde o pelikána, jenž býval v modlitebních knihách (a nejen tam) čteně zobrazován, kterak krmí vlastním masem svá mláďata (alegorie Kristovy oběti na Kříži). V našem případě však mláďata zcela chybějí.

Obr. 13, 14 Český psaný modlitby z 2. pol. 18. stol. (sign. ZK L 03005_PEC), (1) celostránková ilustrace, kresba inkoustem kolorovaná vodovými barvami; (2) ilustrace orla s devizou „Presidam“, kresba inkoustem kolorovaná vodovými barvami. Foto: Vít Večeře



titulu provedena menší ilustrace zpodobňující korunovaného orla ne-soucího v pařátech nápisovou stuhu s textem „Presidam“ [Obr. 14].^{38]} V tomto případě nám však jakýkoli symbolický význam ilustrace stále uniká. Snad bychom mohli předpokládat určitou spojitost se svatým Václavem, jehož je orel (resp. orlice) atributem. Rovněž pokrývka hlavy orla svým tvarem spíše než korunu evokuje knížecí čapku, jak ji známe z ikonografie svatého českého knížete.^{39]}

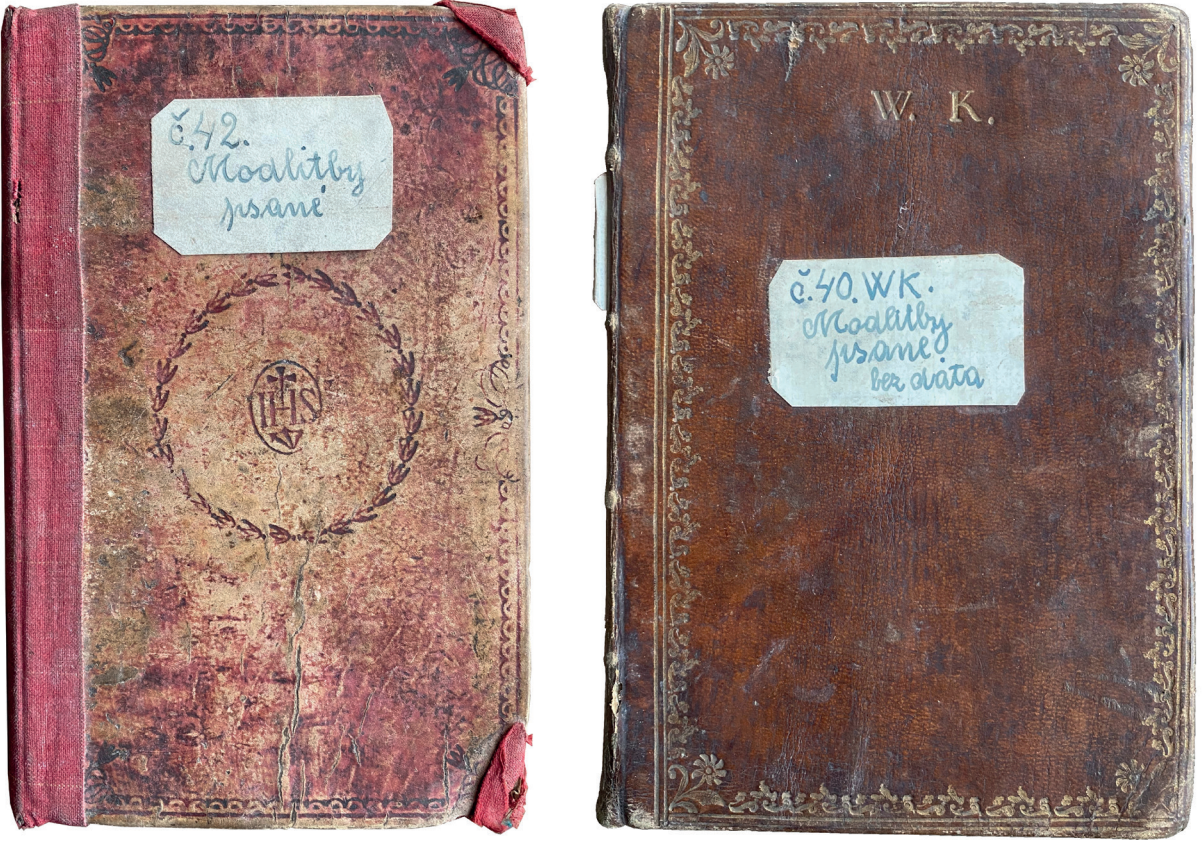
K bližší identifikaci ptáka, resp. k poodhalení jeho symboliky, nám nepomůže ani text, který ilustrace doprovází – večerní modlitby. Provázanost výtvarné výzdoby s textovým obsahem našich rukopisných knih je ostatně jevem, který se ani v jediném případě nepodařilo spolehlivě vysledovat. V případě exemplářů z jiných sbírek jde přitom o zcela běžnou záležitost, kdy např. kresba monstrance uvozuje modlitbu k nej-světější svátosti oltářní, symboly pomíjivosti (lebka, přesýpací hodiny, zlomená svíce apod.) tvoří vizuální doprovod k modlitbám za duše v očistci, karafiát jako symbol hřebu z Kristova kříže zdobí iniciálu textu zamyšlení k 11. zastavení křížové cesty apod. V našem případě se však zdá, že zmíněné ilustrace, resp. kresby květin s jejich naznačenou symbolikou, nemají přímou souvislost s textem, a představují tak pouze estetický doplněk.

Knižní vazby jako součást výtvarné výzdoby

Až dosud byla řeč o výtvarné výzdobě, která tvoří integrální součást knihy a vznikla současně s jejím textem. Je však ještě jedna oblast, která výtvarné vyznění knihy jako celku spoluutváří, byť není nutně propojena s jejím obsahem a – jak již zaznělo v úvodní části příspěvku – většinou ani nebyla její původní součástí. Řeč je o knižní vazbě a jevech s ní souvisejících. Posledních pár řádků proto budeme věnovat právě vazbám a jejich provedení.

Z deseti modlitebních knih v zámecké knihovně se v současné době nacházejí čtyři bez vazby,^{40]} pět je opatřeno celousňovou vazbou a jedna vazbou poloplátěnou.^{41]} Ani v jednom případě bohužel nejde o vazby výjimečné estetické úrovně nebo kvality zpracování a v podstatě všechny z nich vykazují velice podobné prvky dekoru – v případě pokryvu desek jde povětšinou o slepotiskové orámování rostlinnými motivy nebo prostými linkami, na hřbetu potom zopakování těchto motivů, případně doplněné falešnými vazy.

Středová část desky zůstává téměř vždy bez dekoru, pouze u poloplátěné vazby knihy *Výborné duchovní cvičení v pravém křesťanském obcování*, kde je povrch tvořen červeným škrbovým papírem, spatřujeme dominantu uprostřed přední i zadní desky v podobě Kristova monogramu IHS doprovozeného trojicí hřebů a křížem. Monogram je obkroužen věncem z rostlinných listů. Dekor je proveden ražbou do lepenky pokryté papírem, povrch hřbetu knihy tvoří prosté červené plátno bez jakéhokoli dalšího zdobení [Obr. 15].^{42]}



40 | Protože se příspěvek nezabývá fyzickým stavem zámeckých rukopisů, v krátkosti zmiňme, že až na běžná mechanická poškození v podobě rozvolnění knižního bloku, úbytku papírové hmoty jednotlivých listů vlivem běžného používání nebo defektní stav dochování (nejčastěji chybí počáteční část knižního bloku) jsou tyto exempláře v relativně dobrém, a především stabilizovaném stavu. Dřívější biologické napadení knih v podobě nečetných výletových otvorů dřevokazného hmyzu) bylo pozorováno u sedmi knih, napadení mikrobiologické konstatováno nebylo. U českých psaných litaní a modliteb z 2. pol. 18. stol. (sign. ZK L 03004_PEC) byl evidentně použit železagalový inkoust, který koroduje psací látku.

41 | U všech šesti knih s dochovanou vazbou jde o vazbu tuhou a desky jsou tvořeny lepenkou (výjimku představuje sign. ZK L 03007_PEC, kdy jsou desky dřevěné).

42 | Sign. ZK L 03009_PEC.

43 | Sign. ZK L 03003_PEC.

Obr. 15, 16 Ukázky vazeb rukopisných modlitebních knih a jejich výzdoby; (1) poloplátěná vazba, papírový povrch přední lepenkové desky zdobený ražbou (sign. ZK L 03009_PEC); (2) celousňová vazba, přední deska se zlaceným rámem a supralibros (sign. ZK L 03003_PEC). Foto: Vít Večeře

44 | Terminologie k tématu zušlechtěných papírů převzata z práce Lucia Ulbriková, *Zošľachtené papiere. Ich vývoj a použitie v knihe na príkladoch z fondu benediktínskej kláštornej knižnice v Broumove* (diplomní práce), Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování, Litomyšl 2017.

45 | Sign. ZK L 03003_PEC.

46 | Sign. ZK L 03008_PEC.

47 | Večeře, *Historie* (pozn. 12); Idem, *Dějiny* (pozn. 12); Idem, (pozn. 13).

Výzdoba usňových vazeb se v podstatě omezuje na techniku slepotisku. Z tohoto jistého utilitarismu nás vyvede alespoň hnědá celousňová vazba německy psaných modliteb *Kurz und gut Catholisches Meß-Büchlein*, kde se objevuje i dekor zlacený. Pokryv desek zdobí zlacený rámeček z dvoj-linky doplněný o rostlinnou ornamentiku – větévkové úpony podél linek a z rohů rámečku vystupující stylizované květiny s osmi okvětními lístky. Zlacením je také vyvedeno dvojí supralibros – iniciály „W. K.“ na přední a „I. K.“ na zadní desce.¹⁴³ [Obr. 15, 16]

Jelikož je součástí knižní vazby také předsádka, nemůžeme zde bez povšimnutí ponechat dva případy, v nichž byl na tomto místě použit zušlechtěný papír.¹⁴⁴ V prvním případě jde o máčený papír na obou předsádkách již zmíněné knihy *Kurz und gut Catholisches Meß-Büchlein*, a to ve hnědo-černo-bílo-žluto-modro-červené barevnosti.¹⁴⁵ Jeden z nejkrásnějších příkladů zušlechtěného papíru v rámci celé knihovny litomyšlského zámku pak spatříme na fragmentárně dochované předsádce rukopisu *Andacht zur Verehrung der Jesu Christi*. V tomto případě jde o papír tištěný, jehož pastelově modrou a růžovou kompozici tvoří kombinace geometrických a florálních motivů.¹⁴⁶



Obr. 17, 18 Zušlechtěné papíry užívané na předsádkách; (1) máčený papír (sign. ZK L 03003_PEC); (2) tištěný papír (sign. ZK L 03008_PEC). Foto: Vít Večeře

Závěr

V citovaných pracích jednoho z autorů⁴⁷ bylo již nejednou předloženo tvrzení, že knihovna Státního zámku Litomyšl je na jednu stranu se svými dvěma tisíci exempláři poměrně malým a nesourodým knihovním fondem vzniklým teprve relativně nedávno (ve druhé polovině 20. století), a jako taková nemůže zcela logicky konkurovat historickým bibliotékám po staletí systematicky budovaným a hýčkaným svými (nejen) šlechtickými majiteli. A opět s odkazem na to, co bylo o dějinách knihovny zjištěno, se navíc nemůžeme zbavit pocitu, že její knihy jsou mnohdy jakýmsi zbytkem, o který nikdo nejevil dlouho zájem.

Na stranu druhou bylo snad již prokázáno, že litomyšlská zámecká knihovna není sbírkou nezajímavou co do tematické skladby, ani v oblasti knižních vazeb nebo výtvarné výzdoby knih, ve kterých se dobře zrcadlí její obecný vývoj. Nejinak tomu je i v případě několika málo rukopisných modlitebních knížek, které představovaly výrazný fenomén zejm. českého venkova druhé poloviny 18. a prvních dvou třetin 19. století. Psané modlitby ze zámecké knihovny a jejich výtvarná výzdoba zapadají do rámce obecně rozšířené (polo)lidové tvorby. V porovnání s rukopisnými modlitebními knihami z jiných sbírek, kterým se již právem dostalo pozornosti, dosahují v oblasti výtvarné výzdoby námi zkoumané exempláře kvalitativně přinejlepším průměrné úrovně. Poukázali jsme na jednotlivé druhy výtvarné výzdoby, která v sobě velmi často nese svůj skrytý symbolický význam. V našem případě se však nepodařilo spolehlivě prokázat přímou souvislost ilustrací s vlastním textem. Téma výtvarné výzdoby ručně psaných modliteb z knihovny SZ Litomyšl je patrně v tuto chvíli vyčerpáno, nenastane-li nějaký průlomový objev. Co by si však bližší odbornou pozornost zasluhovalo, je obsahová stránka modlitebních knih a jejich širší komparace s tištěnými předlohami. Tímto tématem se však předložená studie nezabývá.

SUMMARY

PRAYER BOOKS MANUSCRIPTS FROM THE LIBRARY OF THE STATE CHATEAU OF LITOMYŠL AND THEIR ARTISTIC DECORATION

The article focuses on another, yet not closely researched section of the Chateau of Litomyšl library – ten manuscripts of prayer books from the second half of the 18th and the first two thirds of the 19th centuries and their artistic decoration. It can be understood as a narrower term, meaning calligraphic decoration or illustrations, but also as a broader term – taking into account all the features that create the final artistic impression of the book. Therefore, attention is paid to their bookbindings as well.

The article puts the artistic decoration of the chateau’s hand-written prayer books, their types and subject matter, as well as the quality of their execution into the context of the decoration of manuscripts of prayers from the collections of public institutions. Following the period practice and trends, besides the customary calligraphic decoration, we can find basically all types of decoration – decorative frames, coloured initials and minute or more extensive illustrations. Considerable attention is given to the subject matter, chiefly flower decoration, where the article provides a closer look at their symbology. Not many illustrations extend over the whole page; if so, they are limited to quite simple and, considering their execution, folk or naïve works of art. In most cases, they are drawn in ink and coloured with aquarelles.

Within the survey of the bookbindings of the prayer books manuscripts, no discovery of outstanding value was made (technical or aesthetic) in terms of the bookbinding craft. We found just a typical decoration in the case of five whole-leather bindings and one half-cloth binding, namely blind-tooled frames and ornaments on the boards or bands and simple blind tooling decoration on the spines of the books. There was just one case when the gilding technique was applied.

Although the article does not bring a breakthrough discovery, it is perceived as a further contribution to the State Chateau of Litomyšl library survey, which had not been investigated until recently, and its humble collection of manuscripts. Besides that, it focuses on the topic of manuscripts, which has been a widely-neglected area up till now.